

JOAN PEREZ DE LAZARRAGA, FAMILIAREN KRONISTA

Henrike Knörr

Joan Perez de Lazarragaren izena eta omena dugu guztien aho-ezpainetan 2004ko urtarriletik, hau da, eskuizkribuaren aurkikundearen berri eman zeneetik. Baina idazle gisa dituen merezimenduez gain, ez da ahantzi behar bere familiaren kronika bat idatzi zuela. Hobeki esan, haren aitagarrebak utzi zuen kronika berregin eta eguneratu zuen. Joan Perez de Lazarragaren letra ageri da garbi eskuizkribuan, azken urteak arte. Honela deitzen da kronika: *Relacion historica de las casas y apellidos de Lazarraga (privilegio de la Fundacion de la Torre de Larrea dada en el año de 839), linage de Erdoñana de los Otaloras y Zuazo Gamboa, de los Velascos, de los puestos y dignidades de unos y otros, todo con remision a documentos y otras cosas perteneciente a ella.*

Kronika honek, arrazoi osoz, ikertzaile asko erakarri ditu, hala nola Juan Carlos Guerra, Koldo Mitxelena, Iñaki Zumalde edo Micaela Portilla (1). Kopia batzuk ezagutzen dira, baina jatorrizko alea Gasteizen da, Elizbarrutiaren Artxiboan (2). Velascotarren familiatik joan zen hara; gogoratu behar da Velasco bat idazlearen alaba batekin ezkondu zela. Eskuizkribu honen bigarren partean bada kopia bat, XIX. mendekoa, zalantzarik gabe jatorrizko testua errazago irakurtzeko.

Lau ikertzaile horien izenei beste bat erantsi behar diegu: Maria Comas Ros katalanarena. Comas andrea Oñatira etorri zen, Geografia eta Historia katedradun, eta Oñatiz maitemindu zen, berak aitortzen duenez. Maitemindu ez ezik, erabaki ere zuen Oñatiren historia ikertzea. Eta horra zenbait urteren buruan nola egin zuen doktorego tesia. Horren mami nagusia 1936an liburratu zen, titulu honekin: *Juan López de Lazarraga, secretario de los Reyes Católicos, y el monasterio de Bidaurreta en la villa de Oñate* (3).

Egia da Comas andreak egin zituela huts ugari kronika honen edizioan, gainerako dokumentuetan bezala. Adibidez, kronikaren lehen hitzetan konta-

(1) Ikus bibliografia.

(2) Gasteizko Elizbarrutiaren Artxiboa, 5041-1.

(3) Ediciones Descartes, Bartzelona 1936. Aurreko urtean aurkeztu zuen Comas andreak tesia. Liburuaren lehen orrialdeetan aldeko diktamena ageri da, Serapio Múgicak izenpetua.

Kronikaren orrialde bat.

tzen zaigu nola Lazarraga batek aurkitu zuen urrezko altxor bat *Urrupologaray* izeneko tokian; *Urruxolagaray* irakurri behar da, hots, *Urruxolagarai*. *Ozeta* herriaren izena ere gaizki dator: *Oreta*, eta *Añua* gabe *Auna*. Baina, maiz gertatzen denez, hau dugu edizio bakarra, akatsak gorabehera, eta zordun gara Maria Comasekiko. Eta orain galdera bat: gerra ondoren nora joan zen andre hura? Non bizi izan zen? Noiz hil zen? Nik bederen ez dakit deus ere.

Genealogia eta kronika mota hauetan ikusten ohi dena dakusagu hemen ere: familiaren loria eta antzinatasuna goraiatzten da. Eta hain zaharra da familia! Izkribu honen arabera, Eneko Aristak berak sortu zuen Larreko dorrea, IX. mendean (4).

Elezaharrak elezahar, ordea, funtsean bada egiaren zati bat, Micaela Portillak argi ikusi zuen bezala (5). Izan ere, nafar erregeak ganboatarren alde zeuden Arabako muga-herri hauetan. Ekialdeko Lautadaz ari gara, jakina, eta hona Lazarragatarrek 1439an iritsi ziren, hau ez da gezurra. Bidenabar, esan dezagun *Arabamendi* izena darabilela Joan Perez de Lazarragak kronika honetan, guk Urkilla eta Elgea deitzen ditugunak deitzeko, eta ez gara batere urruti Oñati aldean egun arrunta den izenetik: *Arabako mendiak*.

Lazarragatarren balentriak kontaktzen zaizkigu hemen zabal-zabal. Zinez familia handia, hainbat lekutan hedatua eta adarkatua, Italian eta Ameriketara ere. Horien guztien indarra eta itzala da hemen mintzagai. Eskuizkribuaren tituluan bertan dago oso garbi helburua: *Relación histórica de las casas y apellidos de los Lazárraga (...) de los puestos y dignidades de unos y otros*. Denetarikoa dira, jakina, *puestos y dignidades* horiek. Besteak beste, esan beharrik ez da, *luma-jendea* zen (deitu izan den bezala). Austriarren errege-erreginen administrazioaren makineria pentsaezina da euskaldunen sekretario eta bulego-langile hauek gabe. Idaztera emanak baitziren, eta batzuk, gainera, literatura lantzerak, Joan Perez de Lazarraga bezala. Kronikan interesgarria da aipamendua bat, ertz batean: *Orlando Furioso*, Ludovico Ariostoren poemaren titulua ageri da.

Senide guztiak ez ziren, ordea, hain finak eta gozoak. Haietako batez ari denean, hau irakurtzen dugu: «Sucedióle matar a un clérigo», horrela, ogitar-teko bat eman bazion bezala edo. Hil bai, baina ez zuen horrek inolako zigorrik izan, zeren Larrean aurkitu baitzuen babes, babes osoa, dorreak eta dorre inguruak pribilegio hori zuelako, hots, legeak eta epaileak ezin sar zitezkeen han.

(4) *Eneko Arista* diogu, eta ez *Eneko (H)Aritz*a, eta ongi legoke behin betiko okerra zuzentzea, XVII. mendetik datorriguna. Caro Barojak idatzi zuen bezala, bere *Etnografía histórica de Navarra* liburuan, I, 120-121. orrialdeetan, *arista* edo *aresta* erromantzea da, eta «no aludiría a la fortaleza corporal del rey, comparable a la del roble pirenaico, sino a su ardor en las luchas, inflamable como la arista seca, es decir, la especie de espina o espiga de trigo, *aresta* o *ariesta* también».

(5) Portilla 1978: 602.

Maria Comas Rosen liburuaren azala.

Beste pertsonaia bat interesgarria da. Gure idazlearen izen-deitura berberak zituen: Joan Perez de Lazarraga. Larrintzarren bizi zen, hango jaun. Han errebitzen zituen menpekoak, eta han aritzen zen epaile, «jauregiaren ondoran dauden itxaurrondoan azpian». Gizon hau erotu zen, eta dirudenez odolpikoengatik. Eta hain erotu zen, non Gasteiza joaten baitzen, zaldun gisa armatua, eta kalez kale ibiltzen zen garraxika, «Santiago! Santiago!» eta «Calleja! Calleja!». Larrintzarren, bere baratzean, arropa arinagoan seguru aski, urre eta zilar txanpon batzuk erein zituen, hau esanez: «Pues nació el mijo que era grano tan nuevo, ¿por qué no había de nacer el doblón?». (Jakina, *mijo* hori 'artoa' da, garai hartan oraindik Ameriketatik etorri berria; leku askotan landare etorri berri horrek kendu zion zaharrari bere izena, eta hau geoztik *artotxikia* deitu izan zen.)

Asko dira hemen amorio eta maitasun istorioak, bai eta ezkontzaz kanpoko umeak ere (eta ez dira gutxi apaizen seme-alabak; behin artzipreste batena ere aipatzen da). Gorrotoa eta ezinikusia ere ez da falta: Oñatiko harakin batez mintzo denean, hau da iruzkina: «Que nunca medre».

Kronika honek hizkuntza aldetikako interes handia eskaintzen du, eta euskalari zenbait jardun dira hori ikertzen. Mitxelenak, *Textos arcaicos vascos* li-

buruan, xehekiro aztertu zuen lelo bat, guztiz garbi ez dagoena (guk gaurko grafian emango dugu):

«Gaitza zenduan leintzarrok, Urruxolako lekaioa,
Sendo zenduan odolori bihurtu jatzu gatzaioa».

Mitxelenak dioen bezala (6), *odol sendoa* ‘harrokeria’ da; *gatzaio* agian ‘gatzatua’ edo ‘mamia’, eta *lekaio* ‘garraxia’. Baina harrigarri bada ere, kopia gehienetan bezalaxe, eskuizkribu honetan *lenizanos* ageri da, ez *leintzarrok* (7). Zer esanik ez, *odolori* horretan, nik uste, artikulatu zaharra dugu; gaur *odola* esango genuke. Lelo horren atzean oñatiarren eta leintzarren gatazka odoltsu bat da, garai hartan sarri gertatzen zirenetariko bat, eta leloa gelditu zen jendearen ezpainenetan, gure idazleak dioen bezala.

Testuak beste gauza asko dakartza, hizkuntzarentzako interesgarriak. Adibidez, gizon baten goitizena *Goldadeyarro* da, eta ondoan azalpena dator: «por respecto de su blanda y amorosa condición». Esango nuke izen horretan *Gold(e)a darraio* behar dugula ikusi, haren lasaitasunaren ispilu.

Euskaltzaindiaren ospakizun honek bere fruitu iraunkorrak emango ahal ditu! Bat oso beharrezkoa da: kronika honen edizio oharreztatua. Horretarako bada gure artean jende aditua. Badakit erraza dela besteri lana eskatzea, baina egingo duenak izango du gure laguntza osoa. Atsegin handiz emango diegu.

Eranskina

Euskaltzaindiaren batzar agerikoaren ondoan, ekainaren 4an, gutun bat argitaratu nuen *Avui* egunkarian, Maria Comasen berri jakin nahiz. Egun berean, posta elektronikoz, Marta Pessarrodona idazle ezagunak idatzi zidan.

«Benvolgut amic,

Acabo de llegir la seva carta a l'*Avui* i el nom de Maria Comas m'ha cridat poderosament l'atenció. Imagino que és la «senyora Comas», professora (excel·lent) de l'Institut de Maragall de Barcelona, on jo vaig estudiar a partir dels tretze anys, per tant a partir del curs 1954-55. Naturalment, ens impartia les classes en castellà, però parlàvem en català fora de classe, cosa poc corrent per aquells temps. Corria el rumor que ella i el seu marit havien estat represaliats (imagino que per republicans) però poca cosa més sé. Sempre he pensat que em vaig matricular a història –en comptes de filologia hispànica, que era el que feia la gent com jo amb dèries literàries (que he tingut des que vaig començar a llegir)– per culpa d'una amiga més gran que jo, l'Esther Tusquets, alumne dilecte de Vives, però la seva carta m'ha fet adonar que també hi devia pesar la «senyora

(6) Mitxelenak 1964: 3.1.3.

(7) Mitxelenak, leku berean, *leintzarroc* suposatu zuen. Baina testuak *lenizanos* dio garbi.

Argazkian ageri direnak (Jerardo Elortzaren argibidea)

Oñatiko Institutuko irakasle eta ikasleak Eibarren, txango batean, 1931 edo 1932an. Indalezio Ojagurenek hartutako argazkia. Maria Comas Ros ageri da argazkian: behetik hasita bigarren lerroan, ezkerretatik eskuinetara laugarrena da.

Goieneko lerroan: Teofilo Agirrezabal, oñatiarra, Institutuko bedela; Javier Gereka, oñatiarra; X. X.; X. X.; X. X.; X. X.; Vicente Ugarte, oñatiarra, gerra ostean Oñatin alkate izan zena; X. X.; Felix Igartua, oñatiarra; Eduardo Korkostegi, oñatiarra; X. X.; Jose Ugarte, oñatiarra; eta Antonio Romero, frantseko irakaslearen semea.

Bigarren lerroan zutik: X. X.; Felipe Igartua, oñatiarra, hau ere bedela; X. X.; Maxima Zelaia, oñatiarra, Upaingoa; Karmen Azkunaga, oñatiarra, Gasteizera ezkondu zena; X. X.; X. X.; Genobeba Zelaia, oñatiarra, Upaingoa; Rikardo Elorza, oñatiarra; Luis Maiztegi, oñatiarra; Miguel Gereka, oñatiarra, apur bat makurtuta; Santi Ugarte, oñatiarra; Ignacio Enparantza, oñatiarra, gerora Gasteizen Esmaltaciones San Igancio enpresa jarri zuena; eta Rufino Lizarralde, oñatiarra, txoferra.

Hirugarren lerroan jarrita: Maria Luisa Arrue, oñatiarra; Dolores Mugarza, oñatiarra; Jose Maria Alzuru, zarauztarra, Oñatiko medikua eta fisiologia-irakaslea Institutuan; Maria Comas Ros, Gironako probintziakoa, Geografia eta Historiako irakaslea; Julio Sánchez, Literatura irakaslea eta zuzendari ere izan zena; Antonio López, Matematikako irakaslea; hurrengoak herri-eskoletako maisua, institutuan ere klaseren bat ematen zuena; Begoña Aranburu, arrasatearra; Lola González, eibartarra; eta Pilar Arrue, oñatiarra.

Beheko lerroan, lurrean jarriak: X. X.; [?] Ibarbia, oñatiarra; Jose Maria Arrieta, oñatiarra, Iruñera ezkondu zena; Ignacio Olaizola, zumaiarra, Bilbon mediku anestesista izan zena; X. X., beste txoferra agian; X. X.; X. X.; X. X.; Juan Arregi, oñatiarra; Jose Luis Otaola, eibartarra; eta Angel Aranburu, oñatiarra, gerra ostean Venezuelara joan zena.

Ikasle ezezagunak, seguru asko, Oñatitik kanporakoak izango ziren gehienak. Inguruko herrietakoak. Argazkia Javier Gereka zenerak utzi zidan. Nati Zelaiarekin ezkondu zen Miguel anaia bezala, Oñatin Gereka markako txokolataa egiten zuen familiakoa zen Javier, eta 1963an antzinako Unibertsitatean beriz Institutua ipini zutenean, Zientzietako irakaslea izan zen hainbat urtetan. Argazkian agertzen diren ia gehienak hilda daude, baina batzuk duela oso gutxi.

Argibiderik gehienak garai hartan Oñatiko Institutuan ikasle izandako Regino Biain oñatiarrak samurtu dizkit: aurtun 90 urte beteko ditu eta oso ondo oroitzen da sasoi hartako irakasleez, Maria Comas- ez ere bai, jakina. Dena den, hil baino lehenxeago, fotografian ageri diren Javier Gerekak eta Jose Ugartek ere orduko hainbat xehetasun jakinarazi zitadaten.

Comas» del meu batxillerat. Vaig fer la carrera amb fàstic perquè el departament d'història que vaig trobar (Vicens Vives ja havia mort) era un mostrari de professors dolents, però amb el temps m'he adonat que, certament, m'agrada la història, com podrà comprovar si dóna una ullada al meu darrer llibre, *Mercè Rodoreda i el seu temps*.

Lamento no donar-li més informació, perquè imagino que aquesta dada del «Instituto Maragall», l'himne del qual començava: «En el campo de las letras, brilla un nombre, Maragall, que es la fe de Cataluña y es orgullo nacional [español, és clar!...]», vostè ja la deu tenir. Tot amb tot, li desitjo sort en les seves investigacions i, si no és molt demanar, quan acabi el seu treball m'agradaria saber-ho i saber com obtenir-lo. Gràcies, amb una salutació cordial,

Marta Pessarrodona».

Eta ekainaren 17an beste gutun hau hartu nuen, Elena del Cacho andre-ak bidalia. Hona non:

Sr. Knörr,

He llegit la seva carta publicada al diari *Avui* del dia 4 d'aquest mes amb el títol «Maria Comas Ros».

Em va cridar de seguida l'atenció perquè vaig tenir la Sra. Comas de profesora de Geografia i Història els cinc últims cursos de batxillerat a l'Institut Maragall (sóc de la promoció 1944-1951).

Maria Comas (mahaian eta laukitxoan) Institut Maragalleko irakaslekideekin. 1947. Elena del Cacho andreak guri helarazi argazkia.

La Sra. Comas va ser una magnífica professora que entusiasmava les alumnes amb les seves explicacions, perquè ens feia viure la Història no com les pàgines d'un llibre avorrit sinó que entraves en els fets como una cosa viva, com realment és la Història.

Va ser professora de l'Institut Maragall durant molts anys, i també Cap d'Estudis, potser allà li podrien facilitar detalls de la seva vida. Jo només sé que es va casar amb el catedràtic de Matemàtiques Diego Montáñez i que va tenir un fill i una filla. La filla va ser professora de llengua castellana al mateix Institut Maragall, però crec que tant l'un com [l'altra van morir joves. En la seva vida privada no va ser molt afortunada. Ignoro si queda algú de la seva família. Tenia una germana que va morir no fa massa temps.

Li envio una fotografia de la festa de final de batxillerat de l'any 1947 (era el curs de la meva germana) on veurà la Sra. Comas junt amb d'altres professors. L'adreça de l'Institut és: IES Joan Maragall – carrer *provença*, 187 – 08036 Barcelona.

Amb la meva afectuosa salutació, estic a la seva disposició per qualsevol cosa que li pugui interessar.

Elena del Cacho».

Elena del Cacho andreak igorri zidan argazkia hemen argitaratzen dugu.

Bibliografia

- CARO BAROJA, Julio. 1971. *Etnografía histórica de Navarra*. Hiru liburuki. Caja de Ahorros de Navarra. Editorial Aranzadi, Iruñea.
- COMAS ROS, Maria. 1936. *Juan López de Lazarraga, Secretario de los Reyes Católicos, y el Monasterio de Bidaurreta en la villa de Oñate*. Ediciones Descartes, Bartzelona.
- GUERRA, Juan Carlos. 1924. *Viejos textos del idioma. Los cantares antiguos del euskera*. Donostia.
- MITXELENA, Koldo. 1964. *Textos arcaicos vascos*. Minotauro, Madril. 1964. Bigarren argitaraldia, I. Sarasolaren *Contribución al estudio y edición de textos vascos antiguos* deritzanarekin batera, Donostia 1991 (ASJU-ren eranskinak, 11. zenbakia).
- PORTILLA, Micaela. 1978. *Torres y casas fuertes en Álava*. Bi liburuki. Caja de Ahorros Municipal de la Ciudad de Vitoria, Gasteiz.
- ZUMALDE, Ignacio. 1957. *Historia de Oñate*. Donostia.